

NEOLIBERALIZAM I NJEGOVE ALTERNATIVE

Henning Ottmann

Lehrstuhl für Politische Theorie und Philosophie
Ludwig-Maximilians-Universität München
E-Mail: Henning.Ottmann@yahoo.de

DOI: 10.20901/an.13.01

Izlaganje sa znanstvenog skupa
Primljeno: veljača 2017.

Sažetak Autor u svom izlaganju razmatra široko prihvaćenu tezu da ne postoji valjana alternativa dominantnom neoliberalnom globalnom poretku. U prvom dijelu izlaganja autor diskutira o konceptu ekonomske racionalnosti, teorijama globalizacije i privatizacije kao konceptima o kojima razmišljamo kao neodvojivima od neoliberalne ideologije. U drugome dijelu izlaganje je posvećeno diskusiji o ordoliberalizmu, trećem putu i neo-marističkim teorijama kao važnim alternativama onome što autor naziva libertarijanski liberalizam. U zaključku autor se odlučuje za model ordoliberalizma kao najpoželjniju alternativu neoliberalnim politikama.

Ključne riječi neoliberalizam, ordoliberalizam, libertarijanizam, treći put, marksizam

Liberalizam je skupni pojam koji pokriva mnogo toga: liberalizam jednog Benthama ili Milla, liberalni konzervativizam jednog Edmunda Burkea ili Hegela, a u ovom trenutku *neo*-liberalizam koji, pak, i sam nastupa u različitim oblicima. Tako ćemo ga naći u obliku *ordoliberalizma* freiburške škole (Böhm, Eucken, Rüstow itd.), usmjerenog *protiv* *laissez-faire* kapitalizma (Ptak, 2004). Tu država postavlja pravni okvir privredi, sprječava monopole, osigurava slobodnu konkurenciju i stabilnost poretka. Uz ordoliberalizam postoji i *libertarijanski liberalizam*. On je ono što se očito valjda najčešće smatra neoliberalizmom; on obitava na samoj granici s anarhizmom, a zastupaju ga npr. Mozick, Rothbard, takozvani *Chicago boysi* poput Milтона Friedmana ili Garyja Beckera i Theodorea Schultza. Ti se neoliberali zalažu za suzbijanje državnog utjecaja na društvo,

za privatizaciju i deregulaciju. Njima je važnije širenje ekonomske “racionalnosti” na sva područja života. Vremena i sredstava uvijek ima tek jedva dovoljno. Što onda preostaje nego stalno računati i pitati se kako će na kraju izgledati konačan rezultat?

Dat ću nekoliko primjera za tu navodnu “racionalnost”, koja kod Beckera i Schultza gotovo poprima crte satire. Primjer: ako studirate zato što vas predmet veseli ili zato što neko zanimanje smatrate smislenim, prema njoj – grijешite. Trebali biste bolje promisliti o tome hoće li se to poslije i isplatiti. Ako se odlučite osnovati obitelj zato jer nekoga volite, to je ekonomski riskantno. Naime, morate računati da će od datuma vjenčanja jedan euro vrijediti samo još 50 centi (osim ako se ne oženite ženom koja i sama dobro zarađuje. Kako se kaže, praktičan je liječnik onaj koji se oženi

bogatom pacijenticom). No i u tim slučajevima postoji dodatan problem da djeca nešto koštaju, osim ako ih ne prodate ili iznajmite s dobitkom. Već je Bentham bio obećao na profitabilan način voditi zatvor. Becker to dovodi do promišljanja o pitanju kada na tržištu zločina dolazi do granične korisnosti i kada se daljnje suzbijanje zločina više ne isplati. Umjesto pitanja, što je pravedno kazneno gonjenje, postavlja se drugo pitanje, što je isplativo.

Primjeri pokazuju da takozvana ekonomska racionalnost divlja bez ikakve kontrole; prodire u područja koja su joj zapravo strana – obrazovanje, brak i obitelj, pravosuđe, sve češće i u zdravstvo. Klinike sebi danas postavljaju zadatak provesti što više skupih operacija. Glavne se liječnike upućuje da operiraju što je više moguće. To zapravo nije smisao klinike. Smisao bi se nalazio u povratku zdravlja pacijentima. Područja poput škole i obrazovanja, braka i obitelji, pravosuđa i zdravstva imaju vlastite ciljeve. A ti prvenstveno *nisu* ekonomske prirode. Dobar je liječnik onaj koji izlječuje, a ne onaj koji zarađuje što je više moguće ili što je više moguće privređuje za svoju bolnicu. Dobar je profesor onaj koji dobro predaje ili istražuje, a ne onaj koji osigurava najviše istraživačkih sredstava.

Na koji se način takozvana ekonomska racionalnost mogla toliko proširiti? Kako joj je uspjelo smanjiti čovjeka na "ljudski kapital"? I to je jedan od pojmova Geryja Beckera. On jasno pokazuje: kapital ne postoji za čovjeka, već je čovjek tu radi postupka ovrjednjanja (*Verwertungsprozess*). To ostavlja dojam određene neželjene iskrenosti.

Libertarijanski neoliberalizam zrcali ponešto od aktualnog stanja. Ekonomiziranje je prodrlo u svijet života. Živimo u Foucaultovom *Optimierungsgesellschaft*,

društvu u kojem svi postaju suradnici pri usavršavanju orijentiranom ka koristi (Foucault, 1974). Optimiram svoju dijete, svoj sport, oblik svoga tijela, svoj izgled, svoju poslovnu aktivnost, svoj odmor – i to sve po mogućnosti bez prestanka, danju i noću. Slobodno vrijeme postojalo je nekad, dokolica je ionako *out*; čemu imamo sve te elektroničke naprave koje nas iz sata u sat prate, opominju i govore nam što trebamo činiti? Svatko postaje marketinški promotor samoga sebe, mali poduzetnik s tvrtkom *Ja d. d.* To je naporno. Ali, prema općem mišljenju, tako treba biti.

Tu bi se sad moglo prigovoriti kako to nije točno. Nitko ne mora raditi sve to. Svatko se može držati podalje od tog cirkusa. Svatko se može povući, prestati sudjelovati. Svatko od nas ima tako svoje male bjegove (nedavno preminuli kolega Ulrich Beck živio je, iako je bio poprilično prisutan u medijima, bez televizora. Ja samog sebe tapšam po ramenu zbog toga što još uvijek nemam mobitel). Takvi mali bjegovi umiruju dušu. No oni baš i ne pomažu kad se u svakodnevicu susretnes sa svijetom života koji je u potpunosti prožet ekonomiziranjem. Oni ne pomažu ni protiv posvuda razglašenog *nedostatka alternative* libertarijanskom neoliberalizmu. "There is no alternative", prema mojim saznanjima, to je isprva bio slogan Margaret Thatcher, koja je pokrenula politiku privatiziranja. U kontekstu europske dužničke krize i politike prema izbjeglicama, slogan se vraća s Angelom Merkel. Međutim, proglašiti da je nešto "bez alternative", retorički je manevar koji se može lako prozreti. To znači da protiv nečega ne možeš ništa prigovoriti, pa se niti ne usuđuj. Ako to ipak učiniš, jednostavno nisi na razini stanja među stvarima ili teorije. Ono što ja, kao zastupnik nedostatka alternative s druge strane tvrdim, praktički je nuž-

nost utemeljena u prirodnom zakonu. Tako mora biti.

No, politika nije fizika. U politici se može tako, ali uvijek i drugačije. Tvrdnja s nedostatkom alternative samo je pokušaj povlačenja nečeg iz politike i objavljivanja nedodirljivosti za svoje stavove.

Bajku o nedostatku alternative određenim je dijelom poticala i *teorija globalizacije*. Njen je narativ otprilike glasio: poduzeća se nalaze u globalnom natjecanju koje je zaoštreno. Iz tog razloga valja sniziti poreze, razgraditi socijalnu državu, flexibilizirati tržište rada.

Međutim, postoji li uopće globalno tržište? I je li ono, u slučaju da postoji, pravedno?

Krenimo s prvim pitanjem: postoji li globalno tržište? Ima ga jedva, a usto manje nego što ljudi misle. Globalna su zapravo jedino financijska i devizna tržišta koja danju i noću amo-tamo prebacuju goleme svote. Globalne nisu direktne investicije, od kojih se 90 % obavlja u Sjevernoj Americi, Europi i jugoistočnoj Aziji. Cijele svjetske regije, poput npr. Afrike, tu se ne pojavljuju. Problem tih financijskih i deviznih tržišta je u njihovoj potpunoj odvojenosti od realne privrede, u njihovoj proizvodnji i uništavanju novca za igru. Gubitci koji su se dogodili zbog kreditiranja nekretnina u SAD-u iznosili su bilijun dolara. U Njemačkoj je već malim pokrajinskim bankama pošlo za rukom prokockati stotine milijuna.

Drugo pitanje: je li takozvano globalno tržište pravedno? Je li fer? Postoji slobodna trgovina pa ću i dalje podržavati mišljenje klasične ekonomije: slobodna trgovina može biti od koristi svima. Ricardov teorem o komparativnim prednostima u području troškova možda više ne vrijedi bez ograničenja. Ipak, slobodna trgovina može koristiti; jedini je problem što se ona zapravo često ne

pojavljuje u čistom obliku. Umjesto nje primjenjuju se protekcionizam i "subvencijska ekonomija" (*Subventionswirtschaft*). Predsjednik Trump već je najavio novi val protekcionizma. Europska unija je subvencijski kartel za europsku poljoprivredu. Slobodna bi trgovina sama po sebi bila dobra, no uz jedan uvjet: moraju postojati tržišta koja su fer i homogena. Zemljama u razvoju, naprimjer, ne preostaje ništa drugo osim zaštititi se protekcionizmom. Ako bi se po jednakim uvjetima morali snalaziti na tržištu kao i razvijene zemlje, bilo bi to otprilike kao kada biste dječjoj momčadi nekog nogometnog kluba rekli da sad smije igrati protiv odraslih, ista pravila vrijede za sve. Tržišta pretpostavljaju da postoje otprilike jednaki uvjeti, tj. jednake mogućnosti pristupa tržištu, usporedivi porezi, usporedive plaće, ali svega toga globalno nema.

Što su alternative? Prvi je preduvjet prestati s pričama o nedostatku alternative. Može se i drugačije. Globalizacija nije prirodan proces već slijed koraka u tehničkom razvoju (kao naprimjer digitalizacija) i slijed političkih odluka (kao naprimjer deregulacije banaka te financijskih i deviznih tržišta). Da je digitalizacija dvosmislen napredak, s vremenom je postalo sve jasnije. Etablirali su se monopoli i oligopoli poput Microsofta i Googlea. Ti su giganti prema temeljnim pravima, porezima i općoj koristi poprilično ravnodušni. No temeljna prava moraju vrijediti više nego korist jedne tvrtke ili digitalizirane ekonomije. Društvenim se mrežama trebaju ugraditi pravne prepreke. Mora se ograničiti agresivnost u sakupljanju podataka kod tvrtki i tajnih službi. Bezgranična sloboda prometa kapitala mora se limitirati.

To je osjetljiva točka. Tko se još usuduje ograničavati kretanje kapitala? Prijedlog ekonomista Jamesa Tobina o uvo-

đenju poreza na financijske transakcije u teoriji je ispravan, ali u praksi neostvariv. Engleska i SAD, dakle zemlje u kojima financijski kapitalizam posebno buja, neće ni u kojem slučaju, nikada uvesti nekakav *Tobin Tax*. Ako taj porez pak uvedu samo neke zemlje, kapital će pobjeći tamo gdje se takav porez ne ubire. Tužno je, ali istinito: nešto može biti ispravno u teoriji, ali nedostatno za praksu; sasvim u suprotnosti s pretpostavkom filozofa Kanta koji je smatrao da ono što je ispravno u teoriji, istovremeno vrijedi i za praksu. Više uspjeha vjerojatno obećava bankama propisati držanje veće količine vlastitog kapitala i vlastito snošenje vlastitih rizika. Uz to se može, s pomoću poreznih zakona ili propisa o dionicama, ograničiti pretjerane plaće menadžera.

Privatizacija ili ne? Priznajem, u osamdesetim sam godinama bio za nju, no poslije dosadašnjih iskustava protivim joj se. Privatizacija javnih usluga ne vodi *eo ipso* do više natjecanja, već do oligopola, monopola i otpuštanja radne snage. Kad susretnete osobu koja je pogrešno parkirala i koja u žurbi izgleda kao da ju gone svi vrazi, tada se vjerojatno radi o nekome iz pošte ili iz nekog od poštanskih poduzeća. Njemačke željeznice, djelomično privatizirane, odnedavno se iskušavaju u čarobnjaštvu: čine da jednostavno nestaju cijeli vlakovi. Nakon takvih iskustava mislim da željeznica i pošta ipak ponovno trebaju biti u rukama države (zašto bi menadžeri morali zarađivati milijune za djelatnosti koje su prije državni službenici uredno uspijevali obaviti za znatno manje novca?). Javni je interes da vlakovi voze i na manje unosnim dionicama ili da se pisma i pakete dostavlja i u udaljene krajeve. Opskrba energijom također može biti u javnim rukama, naprimjer komunalnim (otkad su otpadne vode u mojoj

lokalnoj zajednici privatizirane, naknade su porasle za 300 %). Privatno ili državno – ja na to pitanje gledam na pragmatičan način. Za mene to nije pitanje svjetonazora. Može se probati to ili to, pa vidjeti funkcionira li ili ne.

Neoliberalizam je, međutim, postao svjetonazorsko pitanje. Čuju se sad i teorije zavjere prema kojima su se banke i spekulanti udružili s odvjetnicima i *spin doktorima* kako bi bogate činili sve bogatijima. Otprilike tisuću znanstvenika iz Društva Mont Pèlerin sumnjiči se za manipulaciju državnih vlada. Nevidljiva “svjetska država” MMF-a, WTO-a i OECD-a postaje anonimna snaga protiv koje se mora globalno protestirati i boriti.

Teorije zavjere ne mogu se niti dokazati niti pobiti. To se njihovim zagovornicima može sviđati, no to je najjadnija razina teorije koje se uopće ne trebamo doticati. Ta je razina istovjetna onoj na kojoj su se nekada kretali oni što su odgovornost za sve nemilo vidjeli kod slobodnih zidara, isusovaca ili Židova. Tako se ne objašnjavaju uzroci, nego se uživa u jednostavnoj priči koja čovjeku potvrđuje gdje se nalazi neprijatelj, a gdje su dobri.

Privatizacija koja je počela u 80-im godinama, nije bila zavjera. Ona je bila rezultat određenih činjenica. Nije bilo čudno što je Margaret Thatcher pokrenula privatizaciju, nakon što su engleski sindikati u potpunosti podivljali (kako govori jedna tadašnja prigodna šala, u Engleskoj su za zavrtnje žarulje bila potrebna tri radnika – jedan koji donosi žarulju, jedan koji drži ljestve i treći, koji se na te ljestve penje i učvršćuje žarulju). Privatizacija je imala neporecivu pozadinu u rastu zaduživanja države. Socijalna je država dosegla granice mogućnosti svoga financiranja. Kasnije je, globalizacijom amo-tamo, doista došlo do zaoš-

trenog natjecanja s kojim su se nacionalne privrede morale suočiti.

Što bi bila alternativa libertarijanskom neoliberalizmu? Ona se nalazi već u samome neoliberalizmu. Njega poznajemo, kako smo rekli, u dva oblika – kao libertarijanski neoliberalizam i kao ordoliberalizam. U varijanti ordoliberalizma alternativa je koja bi odgovarala. Ako to izgleda previše ograničeno, ukazujem na sve one pokušaje izbjegavanja alternative kapitalizmu i socijalizmu te pokušaje traženja trećih puteva. Već se često njima kročilo.

U Njemačkoj je postojalo i postoji socijalno tržišno gospodarstvo ili *rajnski kapitalizam*. On je u potpunosti drugačiji od američkog kapitalizma. Američki jedva poznaje podršku socijalne države. Amerikanci se još dan-danas svađaju o tome trebaju li zdravstveno osiguranje ili ne. U Njemačkoj je, kao i u Skandinaviji, socijalna država još uvijek snažna. Katolički je socijalni nauk *Quadragesimo anno*, socijaldemokratski *treći put* kojim su pokušali krenuti Anthony Giddens i *New Labour*.

Nažalost, zbog toga jako tugujem, *New Labour* je odveo treći put u slijepu ulicu. Nije se išlo prema konkretnim ciljevima nego prema nepoznatom određištu utopijskih obećanja. Giddens, Held i njihov njemački pandan Beck sanjali su o kozmopolitskoj demokraciji. Idealizirali su Ujedinjene narode i željeli su iz njih izgraditi neku vrstu svjetske države sa svjetskim parlamentom, svjetskom egzekutivom, svjetskim vrhovnim sudom. Zaprepašćuje ta razina nedostatka osjećaja za stvarnost. Zar se ne zna kako Ujedinjeni narodi funkcioniraju sa svojim Vijećem sigurnosti? Zar se ne zna kako je već u Europskoj uniji teško ustanoviti nešto poput demokracije i vladavine prava na međuvladinoj i transnacionalnoj razini? A onda ne bi to trebala

biti samo Europa već cijeli široki svijet? Za lijep završetak željelo se državu, i u tome nisu bili sami, zamijeniti s “*governance*”. To znači, željelo se politiku prepuštiti svim onim sudionicima (od NVO-ova do multinacionalki) koji, prvo, nisu demokratski izabrani i drugo, nemaju nikakvu političku odgovornost.

Governance, modna riječ desetljeća, uopće nije politički pojam. Ona potječe iz uprava francuskih, ruskih ili njemačkih *gouvernementova* i bilo bi bolje da su je tamo i ostavili. Međutim, želi se ostaviti dojam da je politika tek upravljanje – sve se može dogovoriti, o svemu se može popričati, baš kao da pravi sukobi uopće više ne postoje. No, njih ima danas gotovo u jednakom broju kao jučer, jedino što ih teorije diskursa i komunikacije nisu sposobne obraditi. Upućujem na Chantal Mouffe koja je ukazala na nedostatak antagonistike u aktualnim teorijama (Mouffe, 2015).

Je li *marksizam* opet alternativa? I ako jest, u kojem obliku? Da marksizam više nije opcija, kaže Colin Crouch (Crouch, 2015: 133). I ja to kažem, s malim dodatkom. On više nije alternativa, barem ne za razvijene zemlje. Marksizmu-lenjinizmu ukazat će se kakva-takva prilika jedino još u razvojnim diktaturama agrarnih zemalja, naprimjer u Južnoj Americi ili Africi, nigdje drugdje. Nije slučajnost to što se marksizam u 20. stoljeću nije mogao probiti u nijednoj naprednoj industrijskoj državi, nego samo u agrarnim zemljama poput Rusije ili Kine. Prva je danas oligarhija ili kleptokracija, a druga kapitalistička zemlja s maoističkim folklorom. U povijesti svijeta marksizam je bio važan tek kao komunizam seljaka. Socijaldemokracija je već u 19. stoljeću povukla revizionističke konzekvencije, oprostila se od revolucije i antiparlamentarizma, i tako je donijela dobru odluku.

Postojale su, naravno, i zahtjevnije struje marksizma od lenjinizma, naprimjer Frankfurtska škola. No, ona se pogubila u pesimističkoj kritici kulture ili se predavala pseudorevolucionarnim nadanjima. Lukács je sarkastično spominjao “Grand Hotel Bezdan”, a Golo Mann “marksizam za fine ljude”. U proletarijat se više nije moglo vjerovati, pa se, kao Marcuse, potencijal za revoluciju tražio u zemljama u razvoju, studentima ili osobama iz psihijatrijskih ustanova. Ili se, pak, posvetilo čovječanstvu, humanosti, razumu ili obećanjima komunikacije.

Novi pokušaj pomazanja leša marksizma foucaultovskim uljem potječe od Hardta i Negrija (2004). Globalizirani svijet napuhava se u kapitalistički “*empire*”, carstvo bez središta i glavnoga grada, koje bi trebalo biti rascijepano u kvante moći, ali i sveprisutno. Njemu se suprotstavlja difuzna *multitude*, koja nasljeđuje baštinu proletarijata. To je još očajnije od Marcuseove teorije s kraja šezdesetih godina, *theory in despair*.

Kapitalizmu, sad ću jednom izgovoriti užasne riječi – ne postoji alternativa, ako ga se osigurava socijalnom državom i ekološki pripitomljuje. Protest civilnog društva trebao bi se pomiriti s državom i strankama. Financijski kapitalizam mora biti iznova reguliran, bez ugušivanja inovativne dinamičnosti kapitalizma. Zanimanje ljudi za identitet i pripadnost trebalo bi shvatiti ozbiljno; danas ga artikulira desni populizam kojem se to ne bi trebalo prepustiti. Dakako, dok god se

tvrdi da ipak već živimo posttradicionalno, postkonvencionalno, postnacionalno, postmoderno, da je društvo izdrobljeno na individue i da je svakome hobi graditi vlastitu biografiju – dok god se tako govori i piše, gleda se na modernu jednostrano. Takvu sliku moderne nazvao sam “prepolovljena moderna” (Ottmann 2012: 392). Ideologije s “post” nenamjerno izrastaju u odvjetnike onog kapitalizma koji naravno ne poznaje nikakve nacije, nikakve religije i nikakve države, nego jedino još “ljudski kapital”. Foucaulta se može ubrojiti među te na koje sam ovdje mislio. Nakon svoje kritike zatvora i panoptizma dvosmisleno se upustio u odnos s neoliberalizmom, opraštajući se od države, razbijajući društvo u mirijade kvanata moći i pozivajući individue na “brigu o sebstvu” (Zamora i Behrent, 2015.). To se već jedva moglo razlikovati od *Ja d.d.*

Moderna nije monolitična cjelina; ona je snop suprotnosti. Ona je istovremeno posttradicionalna i tradicionalna, istovremeno univerzalistička i nacionalna, sve više ujednačuje, ali i posjeduje sve više raznolikosti. Potrebno joj je izjednačavanje emancipacije i porijekla. “Zukunft braucht Herkunft” (“nakon treba iskon”, u smislu: “budućnost treba podrijetlo”), kako je Marquard (2000) uobičajeno sažeto i točno, formulirao. Nacionalna država nije *passé*. Ona je još uvijek odlučujući izvor identiteta, solidarnosti i demokracije. Vrijeme “sve bliiskije unije” u Europi vjerojatno je prošlo. No to je jedna druga tema.

LITERATURA

- Beck, U. (1993) *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Becker, G. S. (1967) *Human Capital and the Personal Distribution of Income*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Becker, G. S. (1981) *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brown, W. (2015) *Die schleichende Revolution – Wie der Neoliberalismus die Demokratie zerstört*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Butterwegge, Ch. i dr. (2007) *Kritik des Neoliberalismus*, Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.
- Chomsky, N. (2003) *Profit over People – Neoliberalismus und globale Weltordnung*. Hamburg: Europa.
- Crouch, C. (2011) *Das befremdliche Überleben des Neoliberalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Crouch, C. (2015) *Postdemokratie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Foucault, M. (2004) *Geschichte der Gouvernementalität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Friedman, M. (2002) *Kapitalismus und Freiheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Giddens, A. (1994) *Beyond Left and Right*. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, A. (1998) *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity.
- Hardt, M. i A. Negri, A. (2004) *Multitude*. New York: Penguin Press.
- Hayek, F. (1991) *Die Verfassung der Freiheit*. Frankfurt am Main: Mohr Siebeck.
- Marquard, O. (2000) *Philosophie des Stattdessen*. Stuttgart: Reclam Verlag.
- Mouffe, Ch. (2015) *Über das Politische. Wider die kosmopolitische Illusion*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Ottmann, H. (2012) *Geschichte des politischen Denkens (4/2)*. Stuttgart: J. B. Metzler.
- Ptak, R. (2004) *Vom Ordoliberalismus zur Sozialen Marktwirtschaft. Stationen des Neoliberalismus in Deutschland*. Opladen: Springer.
- Rüstow, A. (2001) *Das Versagen des Wirtschaftsliberalismus*. Marburg: Metropolis.
- Schultz, Th. W. (1971) *Investment in Human Capital. The Role of Education and Research*. New York: Free Press.
- Zamora, D. i Behrent, C. (2015) *Foucault and Neoliberalism*. Cambridge: John Wiley & Sons.

Neoliberalism and its alternatives

SUMMARY Author in his presentation questions widely held view that there is no valid alternative to the dominant neoliberal global order. In the first part of the paper, author discusses the concepts of economic rationality, privatization and theories of globalization as ideas that are core elements of neoliberal ideology. The second part of the paper is devoted to the discussion of ordoliberalism, Third Way and Marxism as sound alternatives to libertarian version of liberalism. In the conclusion, the author advocates ordoliberalism as most convincing alternative to neoliberal policies.

KEY WORDS neoliberalism, ordoliberalism, libertarianism, Third Way, marxism